

АГРАРНЕ ПИТАННЯ В ПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ В. ПЛЕВЕ
АГРАРНЫЙ ВОПРОС В ПОЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В. ПЛЕВЕ
AGRARIAN QUESTION IN POLITICAL ACTIVITIES V. PLEVE.

Стаття розкриває погляди міністра внутрішніх справ Російської імперії В.Плеве на аграрне питання в Росії початку ХХ ст. Автор досліджує вплив поглядів міністра на роботу Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ.

Ключові слова: Редакційна комісія, аграрне питання, консерватизм, землеволодіння, викупні платежі, селянське законодавство.

Статья раскрывает взгляды министра внутренних дел Русской империи В.Плеве на аграрный вопрос в России начала ХХ в. Автор исследует влияние взглядов министра на работу Редакционной комиссии Министерства внутренних дел.

Ключевые слова: Редакционная комиссия, аграрный вопрос, консерватизм, землевладение, выкупные платежи, крестьянское законодательство.

Article reveals the views of the Minister of Internal Affairs of the Russian Empire V.Pleve on the agrarian question in Russia's early twentieth century. The author examines the impact of views ministran context of the drafting committee of the Ministry of Interior.

Keywords: Editorial Committee, the agrarian question, conservatism, land ownership, redemption payments, peasants legislation.

Вячеслав Константинович Плеве (1846-1904) відомий російський державний діяч, який відіграв значну роль у політичних подіях Росії початку ХХ ст. В 1902 р. після вбивства Д.С. Сипягіна його було призначено міністром внутрішніх справ Російської імперії. Прихильник крайніх консервативних поглядів, В. Плеве вважав, що мир і порядок в імперії можна підтримувати лише твердою, безкомпромісною політикою. Сам міністр загинув від рук терориста в липні 1904 р. Його діяльність не залишилася поза увагою істориків, проте така її сторінка, як аграрна політика, майже не висвітлена. Джерельна база представлена в основному архівними матеріалами, серед яких законодавчі акти, протоколи засідань та праці Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ тощо.

Автор запропонованої публікації ставить за мету дослідити погляди В. Плеве на аграрне питання та з'ясувати їх вплив на роботу Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ на яку покладалося завдання з перегляду попереднього законодавства про селян відповідно до соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку країни.

2 квітня 1902 р. за дорученням бойової дружини есерів студент С. Балмашов п'ятьма пострілами застрелив Д. Сипягіна. Смерть Міністра внутрішніх справ викликала серйозний суспільно-політичний резонанс. Новим Міністром внутрішніх справ Микола II призначив В. Плеве. Вибір цієї кандидатури, на нашу думку, зумовлювався як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами. Щодо об'єктивних. В. Плеве, по-перше, фаховий юрист. По-друге, у 38 років був сенатором. По-третє, мав досвід роботи на високих державницьких посадах. Стосовно суб'єктивних. В очах імператора, царської сім'ї В. Плеве мав стійкий образ консерватора, вірного слуги царю, захисника трону та Вітчизни. З постаттю цієї особистості пов'язаний черговий етап в історії Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ.

Становлення поглядів В. Плеве на аграрне питання відбулося у другій половині 1880-х – на початку 1890-х рр. Це був період гострої аграрної кризи, формування законодавства у традиціях правління Олександра III. Як заступник Міністра внутрішніх справ він брав активну участь в урядових заходах із формування аграрної політики. Так, наприклад, він очолював Комісію з приводу падіння цін на сільськогосподарську продукцію в Росії (1888 р.), Комісію з перегляду положення про волосні суди та складання проекту правил про впровадження судових справ у земських начальників (1889 р.) тощо, упродовж тривалого часу він був представником Міністерства внутрішніх справ у Комісії для обговорення питання про заходи з підтримки дворянського землеволодіння, а згодом брав участь у Нараді по справах дворянства (1897 – 1901 рр.). Потрібно віддати належне В. Плеве, адже він одним із перших у Російській імперії, очолюючи у 1888 р. Комісію з приводу падіння цін на сільськогосподарську продукцію в Росії, визнав, що сільське господарство

країни катастрофічно відстає за темпами розвитку від сільського господарства європейських країн.

Селянське питання В. Плеве вважав наріжним каменем внутрішньої політики уряду. Зокрема, про це він заявив у розмові з В. Грингмутом – видавцем «Московських відомостей» 8 грудня 1903 р. Висловлюючись стосовно перспектив країни, шеф силового відомства зауважив про те, що, на його думку, існує чотири невідкладних питаннях, вирішення яких фундаментально позначиться на подальшому розвитку імперії. З-поміж них на першому місці – селянське питання, на другому – єврейське, на третьому – освітнє, на четвертому – робітничє [1, с.291].

Виступаючи перед чинами Міністерства внутрішніх справ із нагоди 100-ї річниці відомства 29 грудня 1902 р., В. Плеве зачепив і аграрне питання. Він наголосив на тому, що «найважливішим завданням сучасності є упорядкування селянської справи, ... оскільки Росія – селянська держава, а тому все, що зміцнює селянство, зміцнює нашу державну міць» [2, арк. 87]. Цікаво, що такі міркування очільника силового відомства звучали в унісон думкам П. Столипіна. Останній, проводячи аграрну реформу, вважав: «Отже, найголовніше наше завдання – зміцнити низи. У них вся сила країни. Їх більше 100 мільйонів! Буде здоровим і міцним коріння держави, повірте – і слова Російського Уряду по-іншому зазвучать перед Європою і цілим світом...» [3, с.85].

Однак покращення добробуту селян, їхнього правового статусу В. Плеве вбачав в іншому, ніж С. Вітте та П. Столипін. На його думку, зміцнити соціально-економічне становище селянства можна було лише шляхом зосередження у селян колосального земельного фонду, їхнього прикріплення до землі, унеможливлення обезземелення та пролетаризації. Фактично йшлося про «своєрідну консервацію» селянства як окремішнього соціального стану від капіталістичних викликів кінця XIX – початку XX ст. в Російській імперії.

Про своєрідну еволюцію поглядів нового голови Редакційної комісії свідчить його лист від 31 серпня 1903 р. до А. Кіреєва. У ньому В. Плеве

аналізував суспільно-політичні негаразди, що мали місце в країні. Їхні витoki він убачав у дисбалансі між суспільно-політичними та соціально-економічними реаліями і моделлю управління. На його переконання, сучасна йому ситуація була позначена насамперед «докорінними змінами народногосподарського укладу». Сутність цих змін, на переконання В. Плеве, полягали у стрімкій трансформації натурального господарства у грошове [4, с.201-203]. Тобто ми можемо говорити про те, що Міністр внутрішніх справ був людиною мислячою, адекватною, яка зналася на особливостях загальноекономічного та суспільно-політичного поступу. Сенатор Є. Феоктистов про В. Плеве писав: «... он совмещал в себе немало достоинств – значительный ум, громадную память и способность работать без отдыха; не было такого трудного дела, которым он не в состоянии был бы овладеть в течение самого непродолжительного времени» [5, с. 249] (цитуюмо мовою оригіналу для достовірного відтворення сутності – автор).

Очолити Міністерство внутрішніх справ, В. Плеве розпочав активну діяльність у Редакційній комісії за двома напрямками: реорганізація кадрового складу та структури, формулювання принципів та концептуальних засад діяльності.

До роботи у Редакційній комісії Міністр внутрішніх справ додатково запросив О. Ликошкіна (обер-прокурор цивільного касаційного департаменту Сенату), Г. Савича, В. Гурко (голова Земського відділу), І. Дурново, О. Кривошеїна. Під час безпосереднього напрацювання проектів до складу Редакційної комісії за клопотання В. Гурко та згодою В. Плеве було кооптовано П. Зубовського (молодший помічник діловода Земського відділу Міністерства внутрішніх справ), І. Цизарева (приват-доцент кафедри права Петербурзького університету), П. Шиловського (службовець Міністерства внутрішніх справ, перейшов із судового відомства, в якому працював судовим слідчим), О. Зноско-Боровського (помічник діловода Земського відділу Міністерства внутрішніх справ), В. Петрова (помічник діловода Земського відділу Міністерства внутрішніх справ) [6, с.203]. Як засвідчив досвід, В. Плеве

підібрав креативну команду. Далася у знаки така риса його характеру, як уміння бачити «живих людей». Так, наприклад, О. Ликошин був автором проекту «Положення про надільні землі», В. Гурко – проекту про селянське управління, І. Дурново та Г. Савич – проекту «Положення про волосний суд». Головою комісії залишався О. Стишинський. Незважаючи на це, «душею» комісії, за спостереженнями О. Кривошеїна став В. Гурко [7, с.57].

Як передбачав ще Д. Сипягін, організаційним центром Редакційної комісії став Земський відділ Міністерства внутрішніх справ. У його структурі було сформовано три тимчасові відділи. Кожний із них мав чітко окреслене поле діяльності. Так, перший відділ вивчав питання землекористування та цивільних прав селян. Другий – громадського селянського управління. Третій – волосного суду. Для налагодження конструктивної роботи комісії були розподілені обов'язки між її членами. П. Семенов повинен був, відповідно до спеціалізації першого відділу, розробити проект стосовно землекористування та цивільних прав селян. На П. Зубовського покладалося доведення до потрібної форми законопроекту про землекористування селян. В. Гурко, з урахуванням спеціалізації другого відділу, мав проаналізувати законодавчу базу щодо громадського управління селян та розробити новий законопроект. У цьому йому мали допомагати І. Цизарева, О. Зноско-Боровський. Г. Савич, згідно зі спеціалізацією третього відділу, зобов'язувався переглянути законодавство про волосний суд та внести пропозиції з його удосконалення. Його помічниками були П. Шиловський та В. Петров.

Отже, В. Плеве до роботи над селянським законодавством залучив фахівців, які мали юридичну освіту або досвід роботи у правовій сфері. Він не обмежився лише кадровими новаціями. Було також удосконалено структуру Редакційної комісії. В її складі діяло тимчасово створені три відділи. Між її членами було розподілено обов'язки та напрямки діяльності. Все це, за задумом В. Плеве, мало сприяти активній діяльності членів Редакційної комісії над селянським законодавством.

Оновлений Міністром внутрішніх справ каркас Редакційної комісії потрібно було наповнити змістом, задати напрямок діяльності. Тому зі властивою йому наполегливістю В. Плеве розпочав переосмислення попереднього досвіду діяльності організації О. Стишинського. Потрібно зауважити, що шефу силового відомства довелося напрацьовувати ідейне наповнення діяльності Редакційної комісії за надто складних обставин. Так, за спогадами сучасників тих подій, зокрема В. Гурко, для царедворців інтригою залишалися напрямок, ідейний зміст та політична забарвленість діяльності Редакційної комісії, характер, який їй надасть В. Плеве [6, с.159-160, 169.]. Пояснювалося це тим, що погляди на аграрне питання на початку ХХ ст. сильно різнилися, а в окремих моментах тісно перепліталися. Як і наприкінці ХІХ ст., спектр думок був надзвичайно різнобарвний. Частина ультра правих створила для себе із общини не менший фетиш, ніж революційні народницькі течії, хоча і вкладаючи у нього діаметрально протилежний смисл. Частина соціалістично налаштованої інтелігенції обґрунтовувала необхідність збереження за селянами станового селянського суду та окремішнього селянського управління. Подібними до таких поглядів були підходи консерваторів. Тезу про те, що селянство являє собою однорідну масу, а тому не потребує інтеграції у загальноросійсько-імперський соціально-правовий простір, підтримували як консерватори, так і соціалісти. Обидва політичні табори вважали, що така інтеграція є шкідливою для селянства, оскільки деградує його. Цікавим є те, що подібні думки лунали і в урядових колах. Уряд також був проти соціальної інтеграції селян, оскільки, на його переконання, у такий спосіб у світоглядні імперативи селянства проникала революційна ідеологія. Водночас окремі державні діячі, наприклад, Г. Євреїнов, вважали, що діяльність Редакційної комісії буде відповідати духу Великої реформи 1861 р. Тобто носитиме ліберальний характер [8, с.1]. Отже, в інтелектуальному полі тогочасної Росії, попри незначні політично зумовлені розбіжності, у більшості випадків міцно утвердилася ідея державного протекціонізму над селянами з позицій консерватизму.

Питання про перспективи Редакційної комісії постали наприкінці 1902 р. В. Плеве, підводячи результати діяльності Д. Сипягіна та свої, констатував, що фактично за десять років діяльності було розроблено лише один законопроект – «Положення про надільні землі» Д. Семенова від 1899 р.

Його основні ідеї та зміст виявилися архаїчними навіть для В. Плеве, якого складно було запідозрити у прихильності до лібералізму. Так, зокрема, у ньому йшлося про штучну консервацію надільного землеволодіння шляхом визначення межі дроблення та концентрації землі. Надільний фонд, відповідно до поглядів Д. Семенова, – заповідні землі. Його безпосереднє призначення – забезпечення селян землею. У зв'язку з цим заборонялося землю перетворювати на об'єкт ринкових економічних відносин. Ті ж селяни, землезабезпеченість яких була меншою за встановлену межу, підлягали переселенню до Сибіру. Проект більше відповідав реаліям першої половини ХІХ ст., дореформеної Росії. З урахуванням посилення суспільно-політичної активності селян, а фактично, згідно з концепцією В. Данилова, початком Великої селянської революції у 1902 р., брати ідеї проекту Д. Семенова за основу аграрної політики було, на наш погляд, рівнозначно самогубству.

Про невідповідність «Положення про надільні землі» російським реаліям початку ХХ ст. В. Плеве доповів імператору 23 січня 1903 р. [9, арк.70]. Заслуговує на увагу той факт, що Міністр внутрішніх справ, незважаючи на всю консервативність своїх поглядів, розкритикував проект Д. Семенова. Він зміг переконати Миколу II у необхідності формулювання нових підходів у вирішенні аграрного питання. Цікавим, з наукової точки зору, залишається питання про те, що мав на увазі В. Плеве під «новими підходами». Наскільки у цьому «новому» домінувало «добре забыте старе».

Вище ми вже писали про те, під впливом яких факторів та за яких умов формувалися світоглядні орієнтири В. Плеве, про його досвід роботи у багатьох державних комісіях упродовж 1880-х – 1890-х рр. Ще у 1898 р. під час обговорення у Комітеті міністрів питання про причини падіння платоспроможності селян у губерніях землеробського центру він сформулював

для себе засади, на яких, на його переконання, має ґрунтуватися вирішення аграрного питання. Урядова аграрна політика, на його думку, мала відповідати таким принципам:

- 1) станова окремішність селянства та у зв'язку з цим особливий порядок управління селянами;
- 2) невідчужуваність селянських надільних земель;
- 3) недоторканість основних форм селянського землекористування від будь-яких насильницьких змін [10, арк.190-212].

Ці ж принципи були покладені ним і в основу діяльності Редакційної комісії. Мета діяльності цього органу, також сформульована В. Плева, відповідала зазначеним вище принципам. На думку Міністра внутрішніх справ, вона полягала у тому, щоб розробити постійні правила, які б сприяли зміцненню порядку, безпеки та добробуту селянського життя [11, арк.133]. Водночас акцент робився на тому, що мова йде не про кардинальні зміни у соціально-економічному та правовому становищі селян, а про упорядкування, виправлення, розвиток правил, які оберігають теперішній поземельний устрій селян, їхнє правове та соціально-економічне становище [12, с.15].

Обґрунтуванню цих засад у діяльності Редакційної комісії було присвячено «Особливий нарис роботи Редакційної комісії». Стосовно станової окремішності селян, йшлося про те, що такий стан справ зумовлено тим, що землеробство – споконвічний предмет життєдіяльності селянства. Саме у ньому вбачалася запорука станової окремішності селян, їхнього способу та характеру життя, у межах яких сформувалася селянська самосвідомість. Виокремлення селян в особливу соціальну страту, яка підлягала державному нагляду, вважалося правом держави, логічним наслідком понесених нею втрат, спрямованих на забезпечення селянського побуту. Пильний нагляд з боку держави за селянами пояснювався обов'язком влади пильнувати за тим, щоб земельний фонд забезпечував існування селян як стану. Необхідність збереження станової окремішності селянства зумовлювалася також, на думку властей, потребою захисту селян від поширення на них цивільного

законодавства, до норм якого селяни не були готові. Урядовці були переконані, що заміна звичаєвого права цивільним призведе до незворотних процесів у житті селян. Насамперед спричинить хаос у землеволодінні та землекористуванні, спадкуванні надільними землями. Цього допустити було ніяк неможливо вважали члени Редакційної комісії.

Збереження другого принципу, на думку авторів «Особливого нарису роботи Редакційної комісії», логічно зумовлювалося першим. Адже дозвіл селянам на відчужуваність надільних земель спровокував би непередбачені для держави результати. В економічному плані – земля стала б об'єктом ринкових відносин, що активізувало б капіталізацію аграрного сектора економіки. Така капіталізація зумовила б і пролетаризацію селянства з усіма наслідками, що звідсіля випливають. Відповідно порушилися б звичний для великих землевласників спосіб та уклад життя, співвідношення у балансі продуктивних сил села тощо. Трансформація базису неминуче призвела б до тотальної еволюції надбудови. Останнє, у розумінні тогочасних можновладців, було рівнозначне загибелі імперії. Більше всього їх насторожувала та обставина, що зосередження землі у чисельно незначної частини села, поряд із обезземеленням чисельно більшої частини села, суперечило споконвічному принципу – забезпеченню більшості селян землею. На підтвердження правильності власних суджень і думок, члени Редакційної комісії наводили досвід європейських країн.

На користь збереження общинного землекористування, члени Редакційної комісії наводили такі аргументи. Вони вважали, що общинне землеволодіння давніше за подвірне. Воно більше поширене за подвірне. Общинне землеволодіння більше відповідає сутності російської душі. До того ж община гальмує пролетаризацію села. Вона сприяє розподілу народного багатства. Необхідність пильного нагляду за общиною пояснювалася низьким рівнем розвитку сільського господарства. «... опіка общини, захищаючи слабких і підганяючи нерадивих, повинна бути визнана потрібною» [12, с.12-15].

У нарисі увага зверталася також на те, що причини незадовільного використання селянами родючості ґрунтів, тобто їхніх виробничих потужностей, слід шукати не в общинному землекористуванні, а у черезсмужжі та багатосмужжі, у розподілі економічного тягаря між членами общини. Тому потрібно не змінювати правовий статус землеволодіння, а об'єднувати земельні ділянки одного двору в один відруб та створювати на ньому хутори.

У підсумку безапеляційно стверджувалося, що «докорінна зміна існуючого селянського земельного ладу, освяченого віками, не відповідає у багатьох випадках ні регіональним особливостям, ні справжнім потребам населення» [12, с.15].

Завдання Редакційної комісії, сформульовані В. Плеве, мали такий зміст: 1) зміни, доповнення та узгодження між собою діючих узаконень, що стосуються селянського управління, відповідно до сучасних потреб сільського населення; 2) упорядкування діяльності волосного суду (у частині винесення покарань, вирішення майнових спорів), яка б ґрунтувалася на «твердих підставах, що відповідають народній правосвідомості»; 3) запровадження правил, які точно визначають права окремих селян на різновиди земельних наділів; 4) віднайдення способів, які сприяють розвитку особистої підприємливості населення та сприяють переходу селян до досконаліших форм землекористування; 5) упорядкування поземельних відносин селян, пов'язаними з черезсмужжям; 6) зміцнення у селян почуття законності та поваги до чужих прав [13, арк.107-110].

Таким чином, В. Плеве у змістову основу діяльності Редакційної комісії поклав як свої думки та ідеї, так і ті, які були сформовані в інтелектуальному полі російського істеблішменту у 1880-х – 1890-х рр. Певної модифікації зазнала технологія їхньої реалізації. З урахуванням обставин часу було зроблено спробу полегшити окремим селянам вихід із общини, виокремити їхні наділи у відруби, а потім їх перетворити на хутори.

В. Плеве відійшов від прямолінійної тактики консервації села, намагаючись, водночас, пристосувати ідею державного протекціонізму над

селянством до нових обставин часу. Такий, так би мовити, новий підхід отримав санкцію імператора. Маніфестом від 26 лютого 1903 р., зокрема, наголошувалося на необхідності «... подальшого збереження общини та захисті від насильного нищення при одночасному полегшенні виходу окремим селянам із неї» [14].

Отже, ми бачимо, що В. Плеве у принципі вдалося на власний розсуд розібратися з тими ідеями, напрямками, політичними течіями стосовно аграрного питання, що мали місце в інтелектуальному середовищі тогочасної Російської імперії. Він запропонував авторське бачення сутності аграрного питання та власний підхід до його вирішення. Стратегічно вони кореспондувалися з поглядами імператора. Знайшли відображення на законодавчому рівні.

Поза увагою Редакційної комісії опинилося два блоки принципів питань. На їхньому розгляді наполягала ліберально налаштована громадськість, ураховуючи високопосадовців. Перший блок – питання про викупні платежі селян. Другий – стосовно особистих прав селян. Міністр внутрішніх справ відмовився розглядати перший блок питань, мотивуючи тим, що його вивчали у зв'язку з ліквідацією кругової поруки. Аргументом на користь своєї позиції стосовно другого блоку питань він навів ту обставину, що невдовзі передбачався загальний перегляд цивільного законодавства Російської імперії. Тому доречніше його буде розглянути саме у такому контексті [15, арк. 133 зв.].

Узагальнюючи написане вище, констатуємо, що, на наш погляд, найбільше зусиль до належного функціонування Редакційної комісії доклав В. Плеве. По-перше, підшефна йому структура зазнала структурних змін. По-друге, якісно оновився кадровий склад. По-третє, йому вдалося її діяльність наповнити реальним ідейно-теоретичним змістом. По-четверте, за В. Плеве вона перетворилася у реальний центр із розробки та удосконалення законодавства про селян.

Принципи, покладені в основу роботи Редакційної комісії, відображали не лише погляди В. Плеве на аграрне питання. Вони були співзвучні також

думкам імператора, про що свідчить Маніфест від 26 лютого 1903 р. Їхній зміст не суперечив концепції державного протекціонізму над селянами, сформованій за царювання Олександра III. Вадою цих поглядів було те, що вони серйозно дисонували із тими соціально-економічними та суспільно-політичними процесами, які набирали потужних обертів у Російській імперії на початку ХХ ст. Замість того, щоб «випустити пар» і спрямувати селянську суспільно-політичну активність у вигідне для династії продержавне річище, ставку зробили на «закручування гайок» із незначним послабленням для малочисельної категорії селян.

Список використаних джерел та літератури

1. Три последних самодержца: Дневник А.В. Богданович. – М. – Л., 1924. – 368 с.
2. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 583. – Оп. 3. – Спр. 1045. – Арк. 87.
3. Столыпин А. П.А.Столыпин, 1862 – 1911.: Государственный деятель России. – Репринтное воспроизведение изд.1927 г. – М.:Планета, 1991. – 102 с.
4. Письмо В.К. Плеве А.А. Кирееву / Пред. Е. Тарле // Красный архив. – 1926. – т. 5. – С. 201 – 203.
5. Федорченко В.И. Императорский дом. Выдающиеся сановники. Энциклопедия автобиографий. – Т. 2. / В.И.Федорченко. – Olma Media Group, 2003. – 638 с.
6. Гурко В.И. Черты и силуэты прошлого. Правительство и общественность в царствование Николая II в изображении современника. / В.И.Гурко. – М.: Литературное обозрение, 2000. – 810 с.
7. Кривошеин К. Александр Васильевич Кривошеин. Судьба русского реформатора / К. Кривошеин. – М.: Московский рабочий, 1993. – 263 с.
8. Евреинов Г.А. Крестьянский вопрос в трудах образованной в составе Министерства внутренних дел комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах./ Г.А.Евреинов. – СПб, 1904. – 17 с.
9. РДІА. – Ф. 1291. – Оп. 122. – Спр. 70. – Ч. 1. – Арк. 70.
10. РДІА. – Ф. 1291. – Оп. 122. – Спр. 70. – Ч. 1. – Арк. 190 – 212.
11. РДІА. – Ф. 1291. – Оп. 122. – Спр. 70. – Ч. 1. – Арк. 133.
12. Труды Редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах: В 6-ти т. Т.1. – СПб., 1903. – 341 с.
13. РДІА. – Ф. 1291. – Оп. 122. – Спр. 70. – Ч. 1. – Арк. 107 – 110.
14. Высочайший Маніфест 26 февраля 1903 г. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://www.historichka.ru/istoshniki/gurko/2_4.html#manifest
15. РДІА. – Ф. 1291. – Оп. 122. – Спр. 70. – Ч. 1. – Арк. 133 зв.